Umění pomáhat prostřednictvím výtvarné tvorby

Hana Stadlerová

Abstrakt

Příspěvek popisuje možnosti, které nabízí tvorba v rámci pomáhajících profesí. Podrobně se věnuje projektům speciální výtvarné výchovy, jejichž přínos byl ověřován v rámci výzkumu, probíhajícího v tříletém období konání výtvarných dílen. Aktivita se uskutečnila s vybranými skupinami sociálně znevýhodněných klientů, nabízely činnosti podporující především tvořivou seberealizaci klientů. Text vymezuje základní principy, na kterých byly projekty vystavěny, obhazuje jejich přínos včetně prezentace vzniklých výstupů.

Klíčová slova: sociálně znevýhodněný klient, postoje, pomáhající profese, tvorba, speciální výtvarná výchova, humanistické principy, empatie, tvořivost, proces tvorby, prezentace.

The Art of Helping through Visual Creation

Abstract

The paper describes opportunities which are offered by creation within helping professions. It elaborates projects of special art education whose contribution was examined within research that was carried out during a three-year period of art workshops. The activities were held with selected groups of socially disadvantaged clients and they offered activities supporting primarily the creative self-realization of clients. The text

defines the basic principles on which the projects were built and it defends its contribution, including the presentation of the outputs.

Keywords: socially-disadvantaged client, attitudes, helping professions, creation, special art education, humanistic principles, empathy, creativity, the process of creation, presentation.

Úvod

Pokud vyslovíme pojem výtvarná výchova, může vyvolat celou řadu asociací. Mnohé jsou vystavěny na vztahu k vyučovacím předmětům a osobních zkušenostech jednotlivce, jak byly výtvarné činnosti vedeny a podporovány. Metody a formy uplatňované v rámci výtvarné výchovy, především ale přístup pedagoga, sehrávají významnou roli nejen ve formování vztahu k oboru. V souvislosti s nabídkou výtvarných aktivit často ovlivňují potřebu nebo nechuť jedince tvořit a tvorbu sdílet s ostatními. S možnostmi výtvarné seberealizace se nemusíme setkávat pouze ve vzdělávacích institucích. Svůj prostor si hledá např. v pomáhajících profesích. O podporu výtvarných aktivit sociálně znevýhodněných a handicapovaných klientů usiluje speciální výtvarná výchova, výtvarný obor, který funguje od roku 2008 na Katedře výtvarné výchovy Pedagogické fakulty MU Brno. Na základě výsledků akčního výzkumu, který probíhal v rámci projektu Speciální výtvarná výchova a uskutečnil se ve vybraných institucích,¹ bylo možné popsat principy, na kterých by měla být vystavěna podpora výtvarných činností konkrétních skupin klientů. Je také možné formulovat argumenty, proč nabízet těmto lidem výtvarné činnosti, pojmenovat, jakým cílům může sloužit tvorba a jaké zisky může přinášet, a to nejen tvořícím klientům.

1 Pomáhající profese a nabídka výtvarných činností

Každá vyspělá společnost se snaží vytvářet optimální podmínky pro začlenění handicapovaných, ale i dalších sociálně znevýhodněných lidí do společenského dění. Je třeba vytvářet podmínky, které přirozeně podpoří různé skupiny klientů a nabídnou příležitosti prokázat jejich, často skrytý, tvůrčí potenciál. Ambicí se může stát i proměna negativních postojů majoritní společnosti k těmto lidem. Bylo prokázáno, že velký vliv na utváření postojů má společnost, ve které se pohybujeme. Významnou formou

¹ Projekty probíhaly v následujících institucích: Muzeum romské kultury v Brně; Diagnostický ústav pro mládež, Veslařská, Brno; Domov pro seniory Podpěrova, Brno; Poskytovatel sociálních služeb (PSS) Nové Zámky a Červenka; Azylová zařízení SUZ MV ČR – Příjemci středisko Zastávka a Pobytové středisko Kostelec nad Orlicí.

získávání postojů jsou vlastní zkušenosti. Jsou spojeny s pozitivními či negativními emocemi, které různé zážitky vyvolávají, posilují určitý postoj. Nesmíme opomenout ani *předsudky*, které jsou specifickou kategorií postojů, jež mají své nezanedbatelné sociální důsledky. Ač lidé mají o dané skutečnosti málo informací, nedisponují téměř žádnými osobními zkušenostmi, často podléhají stereotypům, zjednodušeným a zkresleným názorům na určitý jev či vymezenou skupinu lidí. Jejich negativní vliv vede k různým diskriminačním projevům (srov. Vágnerová 2005, s. 291–293).

Negativní postoje a předsudky můžeme ovlivnit mimo jiné nabídkou a podporou výtvarné tvorby různých skupin znevýhodněných klientů, kterým se snažíme pomáhat. Utváří se tak prostor nejen pro jejich seberealizaci, nabízí se též příležitosti pro výchovné interakce a spontánní sociální učení (srov. J. Řezáč 1998, s. 30), tedy i pro přehodnocení negativních názorů a postojů. Tvorba již v minulosti pomáhala, např. v rámci arteterapie. Stala se prostředkem léčby (Joanidis 1973; Hájek 1980; Zicha 1977, 1981; Slavík 1999, 2000; Šicková Fabrici 2002, 2005; Ženatá 2005; Zicha st., Zicha ml. 2005; Lhotová 2010), ale i prevence, např. sociálně patologických jevů (Komzáková, Géringová 2007, 2011; Slavík a kol. 2009; Lhotová 2011; 2012 aj.). Uplatnění tvorby jako pomáhajícího prostředku se v našem prostředí otevírá prostor od 90. let minulého století, kdy je také možné sledovat a využívat zkušenosti a výsledků zahraničních výzkumů (Caseová, Dallová 1995; Campbellová 1998; Cain 2005; Rubin 2008; Liebmman 2010; Rogers 2015 aj.). Výtvarné aktivity jsou mimo jiné součástí volnočasových programů mnoha institucí, které poskytují sociální služby, vykazují různou kvalitu a zaměření. Již v minulosti můžeme u nás najít příklady konkrétních projektů, které podporovaly kreativní sebevyjádření nejen jedinců se zdravotním postižením, např. s tělesným postižením, mentální retardací, jedinců s kombinovaným postižením (srov. Valenta 2003; Vítková 2004; Novotná 2008; Strakošová 2008; Babyrádová 2011; 2014, 2015; Sochor 2014, 2015 aj.), ale i dalších sociálně znevýhodněných skupin a jednotlivců (minoritní skupiny, senioři, imigranti, drogově závislí, bezdomovci, dlouhodobě nemocní aj.). Umění a kultura tak může přispívat mimo jiné k sociální inkluzi, což koresponduje i s přijatými závěry Rady ministrů kultury Evropské unie (Brusel, listopad 2010). Kultura zde byla prezentována jako významný prostředek v boji proti chudobě a sociálnímu vyloučení, jsou oceňovány její pozitivní sociální a ekonomické dopady včetně posilování mezirezortní spolupráce (srov. Müllerová a kol. 2010, s. 7–8). Není však třeba akcentovat „pouze“ socializační přínos. O přesahu a významu výtvarné tvorby pro jednu ze skupin sociálně znevýhodněných klientů, a to lidí s mentálním postižením, hovoří H. Stehlíková Babyrádová (2011, s. 16, 17): *„Odborná literatura z oblasti pedagogiky zaměřené na výchovu retardovaných jedinců řeší především problémy socializace (...) Jsou doporučovány metody výchovně vzdělávací práce směřující k pěstování soběstačnosti a způsobilosti zvládání vztahů ve skupině. Stranou zájmu zde často zůstávají emoce, city a zejména expresivní schopnosti těchto lidí. Přitom právě výtvarná či jiná umělecká tvorba mentálně postižených (...) je tím nejprůhodnějším prostorem k projevení expresivity, která je nutnou podmínkou*

k tomu, aby se z prosté účelové komunikace směřující k průměrné socializaci jedince stalo sdělení, sdílení a posléze obsahově rozvětvené dorozumívání." Příležitost tvořit, ale i setkávat se s uměním, může přispívat k obohacení života sociálně znevýhodněných a handicapovaných lidí, o čemž např. svědčí mnohé projekty ze zahraničí. Ve Velké Británii funguje koncept volného vstupného do muzeí a galerií, je částečně zavedený také ve Francii a má pozitivní význam pro obyvatele s nižším vzděláním nebo příjmy. Podporuje mimo jiné integraci slabších vrstev do společnosti, což může podle odborníků do budoucna přinést i úspory v sociálních výdajích. Fungují zde také další projekty, které usilují o podporu tvůrčích činností. *Museum of London* realizovalo program sociální inkluze, který používal rozličných forem umění. Nabízelo mladým lidem, dlouhodobě nezaměstnaným, delikventům, ale i dalším vyloučeným skupinám možnosti naučit se novým dovednostem nebo se v nich zdokonalit. Účastníci naopak obohatili místní komunitu příležitostmi prezentovat na veřejnosti výsledky vlastní tvorby. Ve světě také působí kreativní ateliéry, které podporují talentované tvůrce s postižením, např. rakouský Dům umělců Gugging a americké Creative Growth Art Center. Instituce poskytují vybavené prostory, výtvarný materiál, psychologickou podporu, stimulují klienty v jejich kreativitě. Tvůrci jsou vybíráni podle motivace a talentu. Jedná se o určité poloprofesionální cechy, kde jsou umělci za svoji práci finančně odměňováni. Také u nás jsou realizovány zajímavé aktivity, ač v České republice nedošlo k systematickému zakotvení kultury a umění jako nástroje pro začleňování jedinců do společnosti. Existuje však určitá podpora z projektů Ministerstva kultury ČR, Ministerstva školství, mládeže a tělovýchovy, dotace poskytuje také Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR či Ministerstvo zdravotnictví ČR. Na organizování mnoha akcí se často podílejí občanská sdružení a kulturní instituce. Např. Galerie středočeského kraje – GASK podporuje utváření nových sociálních vazeb možnostmi setkávání se prostřednictvím jiných osob s výtvarným uměním, realizaci vlastních tvůrčích záměrů, zprostředkovává kontakty mezi různými cílovými skupinami lidí. Stává se nástrojem hledání dialogu, probouzení kreativity a vzájemného obohacování (srov. [online] <http://www.gask.cz>). Občanské sdružení *Inventura* se snaží prezentací umění během významných kulturních akcí s mezinárodní účastí pozměňovat představy veřejnosti o životech lidí s mentálním handicapem, podporovat jejich integraci do společnosti (srov. [online] <http://inventura.org>). Můžeme také zmínit činnost *Ateliéru radostné tvorby* (A.R.T.), který funguje při občanském sdružení Salet. Aktivity jsou zaměřeny na integraci obyvatelstva ohroženého vyloučením na okraj společnosti, a to především z trhu práce. Kreativní ateliér nabízí částečné pracovní uplatnění talentovaným handicapovaným tvůrcům. Vytváří pro ně prostředí tvůrčí svobody, mají k dispozici materiál, ale také psychologickou podporu, nikoliv však pedagogické či terapeutické vedení, které by ovlivňovalo charakter jejich výtvarného jazyka (srov. [online] <http://www.salet.cz>). V České republice také existují projekty, které mají mezinárodní ohlas, a to nejen proto, že podporují kreativní projev lidí s tělesným postižením, současně však nabízejí promyšlený vzdělávací systém, který usnadňuje jejich běžné fungování, včetně

uplatnění na trhu práce. V roce 1995 výtvarník Štěpán Axman založil občanské sdružení „Slepíši“ (slepí – pozn.), které usiluje o podporu aktivit jedinců se zrakovým postižením včetně hledání možností jejich pracovního uplatnění. V rámci svých činností sdružení spolupracuje i s lidmi s jiným zdravotním postižením (srov. [online] <http://www.slepisi.eu/slepisi>). Do skupiny úspěšných a přínosných aktivit můžeme zařadit i tříletý grantový projekt Speciální výtvarná výchova.²

2 Praxe speciální výtvarné výchovy – díličí výsledky výzkumu

Odborně vedená pedagogická praxe speciální výtvarné výchovy přinesla mnoho zajímavých zkušeností i konkrétních výstupů.³ Umožnila také realizovat kvalitativní výzkum, jehož díličí výsledky se staly východiskem pro následující text.

2.1 Metodologie výzkumu

Cílem výzkumu bylo vymezit principy, podmínky a efekty tvůrčích činností s klienty se sociálním znevýhodněním. Výtvarné aktivity byly realizovány s romskými dětmi, klienty diagnostického ústavu, azylanty, seniory a jedinci se zdravotním postižením.

Výzkum, který byl realizován v letech 2011–2013, uplatnil metodu přímého pozorování, data byla obohacena poznámkami z pedagogických deníků a 237 písemnými reflexemi praktikujících studentů. V nich komentovali osobní vklad do realizací konkrétních aktivit i osobní zisky z realizovaných výtvarných děl. Reflexe také obsahovaly popisy nejsilnějších okamžiků a též obtížných situací. Dále byly zaznamenány rozhovory s psycholožkou, která vede reflexivní seminář, vedoucím projektu Speciální výtvarná výchova a také s lektory, kteří vedli studenty v jednotlivých institucích. Cenné informace byly získány i z rozhovorů s vybranými klienty. Výzkumná data byla analyzována metodou otevřeného kódování (srov. Švaříček, Šedová, 2007), byly vymezeny kategorie. Následovalo uplatnění techniky „vyložení karet“, která umožňuje uspořádat kategorie do určitého obrazce či linky, obsah textu pak směřuje k podrobné deskripci a interpretaci kódů spadajících do dané kategorie (srov. Švaříček, Šedová, s. 226–227). Následující

² Projekt Speciální výtvarná výchova (CZ.1.07/2.2.00/15.0210), který byl spolufinancován z Evropského sociálního fondu a státního rozpočtu České republiky. Na jeho realizaci se podíleli studenti Katedry výtvarné výchovy Pedagogické fakulty MU Brno pod vedením lektorů, speciální pedagožky, didaktičky, psycholožky. Jednotlivé aktivity byly realizovány s klienty spolupracujících institucí.

³ Úspěšné projekty prezentují odborné publikace, přibližují tvorbu různých skupin klientů participujících institucí (Eisenhammerová, Strakošová a kol., 2013; Kamenický a kol., 2013; Kovářová, Poláková a kol., 2013; Nováková, Landová a kol., 2013; Stadlerová a kol., 2013).

text vychází z převyprávění obsahu vybraných kategorií, a to s odkazy na odbornou literaturu vztahující se ke sledované problematice.

2.2 Dílčí výsledky výzkumu

2.2.1 Respekt k člověku a jeho tvůrčí schopnostem – východisko tvorby

Speciální výtvarná výchova nabízí možnosti svého uplatnění v rámci pomáhajících profesí, může podporovat tvorbu klientů v rámci sociálních služeb, pedagogických profesí, ve zdravotnictví aj. Je totiž velmi obtížné určit přesné hranice pomáhajících profesí. Jedná se o práci s lidmi, pro kterou je podstatné adekvátní sociální jednání s aspekty facilitace učení, doprovázení, sociální opory a mnohdy i pomáhání (srov. Jůva 2009, s. 15). Úspěšné projekty speciální výtvarné výchovy byly vždy vstaveny na humanistických principech. Můžeme je označit jako prostor, ve kterém došlo k naplnění myšlenek C. R. Rogerse. Nabídka výtvarných činností vždy podporovala utváření klientovy sebeúcty, směřovala k mobilizování jeho schopností. Mnoho situací, které nastaly v rámci tvůrčího procesu, prokázalo, že lidé potřebují být přijímáni, a když se jim dostane přijetí, přicházejí k sebeaktualizaci (srov. Rogers, 2015, s. 8–18). Je třeba připomenout, že C. R. Rogers svými názory ovlivnil nejen psychoterapii, ale i další obory, jejichž společným znakem je starost o člověka a jeho postavení v současném světě, který jakoby se rozhodl jej přehlížet nebo srážet. I další humanističtí terapeuti přisuzovali člověku schopnost seberealizace (self-actualizing), přirozený sklon rozvíjet svůj vlastní potenciál, proto jsou jejich myšlenky stále podnětné a inspirativní (srov. Cain, 2005, s. 32).

Speciální výtvarná výchova proto usiluje o podporu klienta tvořivě a jedinečně se vyjadřovat uměleckými prostředky. Směřuje tak k naplnění myšlenky A. Bottona a J. Armstronga (srov. 2014, s. 5–16), podle nichž umění a tvorba dokážou rozšířit naše schopnosti nad rámec toho, čím nás obdařila příroda (...) Umění kompenzuje určité naše vrozené slabé stránky (...) Rozdíl mezi úspěchem a selháním velmi často spočívá v tom, zda věříme ve své vlastní možnosti a zda jsme schopni vynaložit dostatek energie na to, abychom touto vírou nakazili i ostatní (...) Naším poselstvím se ale může stát nikoli nedostatek dovedností, ale absence naděje a víry. Proto nabídku výtvarné tvorby v rámci speciální výtvarné výchovy můžeme chápat jako určitou formu tréninku kreativity. Podněty, jak rozvíjet tvořivý potenciál jedince, nabízí také E. Maisel (2002). Jmenovaný autor zdůrazňuje, že „každou práci lze vykonávat s využitím tvůrčích schopností. Jsou k tomu zapotřebí určité změny: abyste se začali považovat za tvůrčí osobnosti, abyste více využívali myšlení a představivost, abyste byli svobodnější, abyste ke světu přistupovali s větším nadšením a zvědavostí“ (2002, s. 9). I proto autor vybízí, aby jedinec šel svou vlastní cestou, tedy udělat něco neobvyklého, pozitivního, zvláštního a krásného, akcentuje využívání vlastních zdrojů. Pokud má na této cestě kvalifikovaného průvodce, může

překonávat počáteční obavy, že aktivitu nezvládne, přestane se bát překročit vlastní stín, překonat zažitě, konvenční, stereotypní přístupy k tvorbě, protože strach vzepřít se zabíjí pravdivost a kreativitu (srov. Maisel 2002, s. 11–12). I když se může zdát „vzepření se“ jako přirozené, praxe výtvarné výchovy často potvrzuje pravý opak (stačí sledovat vystavené práce ve školách, institucích poskytujících sociální služby či volnočasové aktivity, procházet návodné publikace apod.). U mnoha jedinců nedochází k rozvoji tvořivých dispozic právě z důvodu nepodnětného prostředí, nesprávného a nedostatečného pedagogického působení, např. v rámci povinného vzdělávání. Má-li jedinec znovu začít tvořit, musí mu být umožněno nejprve výtvarně bádát, experimentovat nebo si „jen tak“ výtvarně hrát. Měli bychom podporovat tvůrčí autonomii jedince, jeho nezávislé divergentní myšlení, kritickou komunikaci, autentickému vyjadřování idejí a hodnot apod., osvojení výtvarných technik brát jako osvojení si prostředků tvorby (srov. Slavík 2013, s. 16).

Projekty speciální výtvarné výchovy nejsou určeny pouze talentovaným klientům, kteří mají potřebu svoje umělecké dispozice rozvíjet. Příležitosti k tvorbě nejsou limitovány ani věkem. Nabídka směřuje ke všem zájemcům, je vystavěna na dobrovolnosti a respektu individuálních dovedností, potřeb, ale i představ, co a jak by chtěli tvořit. Je velmi důležité, jakou formou je aktivita nabízena, jak je klient motivován tvořit, proměňovat svoje představy o možnostech tvorby, jakou má potřebu vyzkoušet si nové, netradiční, neobvyklé výtvarné postupy, aniž by se cítil znevažován či zesměšňován. S těmito skutečnostmi bylo nutné počítat např. u seniorských tvůrců, ale také u dospělých klientů azylových zařízení. Odmitavě zpočátku reagovali i někteří ze zdravotně handicapovaných klientů. Můžeme uvést příklad projektů se seniory, kteří zpočátku s rozpakami přijímali nabídku tvořit prostřednictvím nových médií. Často bylo velmi náročné připravit aktivitu tak, aby klienti byli v procesu tvorby maximálně aktivní a tvůrčí. Pro některé skupiny, např. děti z diagnostického ústavu, byla motivující cesta výtvarných objevů, umožnila překonávat jejich negativní postoje ke všemu a ke všem. Děti totiž svým odmítáním, proměnami chování, ale i neadekvátním řešením pro ně nevýznamných situací reagují právě na postoje společnosti. Podle psycholožky projektu *„tyto děti jsou svým okolím často vnímány jako beznadějně případy a ony si tak na základě tohoto negativního obrazu vytvářejí obraz o sobě“* (Landová 2013, s. 33). Proto je povzbuzuje v tvorbě přítomnost člověka, který projevuje zájem, je jim k dispozici a ochoten naslouchat. Možnost tvořit přinášela mnohé přidané hodnoty i v azylových zařízeních. Výtvarný ateliér se stal nejen prostorem podporujícím autentickou tvorbu klientů, ale i místem neformálních setkání, prožívání spolupřítomnosti druhých, zviditelnění sebe sama i své kultury uměleckými prostředky. Nechat tvořit a vytvářet prostor pro aktivitu – tak můžeme vymezit vedení výtvarných dílen určeným romským dětem. Potvrzuje to lektorka projektu: *„Nevyplatí se přinést vše předem dokonale naplánované. Je potřebné improvizovat a zkoušet nové možnosti. Důležité je nenechat se odradit neúspěšnou akcí, ale přemýšlet, jak ji koncipovat lépe. Romské děti jsou spontánní, otevřené, výtvarně hra-*

vé.“ (M. P. 2014) Obdobně reagují i klienti se zdravotním postižením. Pokud je činnosti zaujme, projevují spontánní nezastíraný zájem o tvorbu, ochotu si výtvarně hrát a experimentovat. Dovedou být ve své tvorbě velkorysí, nejsou limitováni obavami, že aktivitu, pokud je přiměřená jejich dispozicím, nezvládnou. Konkrétní projekty se vždy snažily reflektovat specifika instituce, vycházely ze zvyklostí klientů, které se však pokoušely nabídkou a postupnými kroky obohacovat, rozšiřovat. Náměty vycházely ze zájmů klientů, reflektovaly jejich osobní zkušenosti a zážitky. Některá „vnesená“ témata byla inspirována výtvarným uměním, především tvorbou současných umělců. Motivací začít dosud nepoznanou aktivitu se mimo jiné stávala potřeba klientů experimentovat, objevovat něco nového, neobvyklého. Nabídka výtvarných činností těžila i z osobních tvůrčích zkušeností studentů výtvarného oboru, tvorba se stala prostorem spolusdílení a vzájemného obohacování, a to nejen výtvarného.

2.2.2 Vztah klienta a pomáhajícího pracovníka v tvůrčím procesu

Projekty speciální výtvarné výchovy potvrdily, že pocit uspokojení klienta z vlastní výtvarné činnosti se odvíjí od vztahu, který vychovatel a vychovávaný společně naváží. Opět zde můžeme citovat názory C. R. Rogerse, který požadoval být ve vztahu ke klientovi skutečný a opravdový, empatický a respektující. Jak říká: *„Jestliže dokážu poskytnout určitý typ vztahu, druhý člověk v sobě objeví schopnost využít tento vztah k růstu a dojde u něj ke změně a osobnímu rozvoji“* (2015, s. 52). V rámci pomáhajícího vztahu citovaný autor definuje *„pomáhající vztah jako takový, v němž jeden z účastníků plánuje, že by u jedné nebo obou stran vztahu mělo nastat větší oceňování, větší vyjadřování, a funkčnější využívání latentních vnitřních zdrojů jedince“* (2015, s. 58).

Výtvarný pedagog proto sehrává v rámci speciální výtvarné výchovy významnou roli. Klientovi „otevívá“ prostor tvorby, provází ho na cestě výtvarné seberealizace, nikoli vnucuje svoji představu, co a jak má klient tvořit. Dokumentují to slova lektorky, které vedla projekty studentů s romskými dětmi: *„Nešlo děti nutit, aby realizovaly představy, manipulaci odmítají. I proto bylo snahou děti vést tak, aby byly vnitřně motivovány k tvorbě (...) Naše představa nemusí být v souladu s představou dětí. Vynaložené úsilí pak vnímáme jako nedoceněné (...) Lepší je vymyslet to tak, aby se děti samy zapojily se svými nápady na určité téma. Ponechat volnost a prostor pro spontánní improvizaci. Radost a naplnění z povedené dílny je potom obrovská“* (M. P. 2014).

Navázání empatického vztahu nebylo vždy jednoduché, a to nejen ve vztahu k dospělým klientům. Složitě probíhalo u jedinců, kteří svým věkem nebyli až tak vzdáleni. Svědčí o tom projekty se zdánlivě suverénními klienty diagnostického ústavu. Jedna ze studentek, která s těmito jedinci pracovala, popisuje svoje zkušenosti: *„Prvotní zájem musí vyvolat pedagog (...), hlavní je chovat se přirozeně. Tímto způsobem nenaleznete pouze téma k tvorbě, ale současně získáte důvěru druhých (...) V jednom okamžiku se najednou začne jejich tvorba rozvíjet tím směrem, který sami chtějí. Postoj drsňáků a drsňaček se*

mění. Mizí nezám a otrávený obličej. Objevuje se příjemný výraz spokojenosti a zvědavost v očích, které doprovází pomalu se rozvíjející rozhovor nejen o novém materiálu“ (Svobodová 2013, s. 22–24). Ukazuje se tedy, že je třeba klientům citlivě naslouchat, ale také flexibilně řešit nastalé situace. Tato skutečnost je zřejmá z komentáře další lektorky, která působila se studenty u klientů se zdravotním postižením. „*V práci s lidmi s mentálním postižením je potřeba nechat pořád otevřená vrátka k náhradním aktivitám, respektovat nápady klientů, netrvat za každou cenu na jasně naplánovaných modelech. To vede pouze k demotivaci klientů. Je dobré aktivity stavět na dialogu a základní vizi modifikovat přímo při práci“* (Z. S. 2014).

Můžeme tedy konstatovat, že podpora tvořivosti klientů klade velké nároky na pedagogickou kreativitu, flexibilitu ve zvládání konkrétních situací. Vztah vytvořený na důvěře a empatii tak může přispět k překonání počáteční nedůvěry ve vlastní schopnosti a stát se pro klienta motivačním impulsem začít s aktivitou, která v počátcích budila nedůvěru, strach z jejího neovladnutí. Jsou-li naplněny tyto principy, mohou vznikat velkorysá, originální, často překvapivá díla, ač byl především akcentován zážitek z tvorby. Tuto skutečnost můžeme ilustrovat na tvorbě seniorky, která začala malovat až v Domově pro seniory. Byla motivována přístupem volnočasové pracovnice, povzbuzováním, oceňováním jakéhokoli tvořivého projevu. Díky podpoře, ale i důvěře, která mezi nimi panovala, začala originálně ztvárňovat květinová zátiší a krajiny – náměty, ke kterým má citový vztah, protože evokují její dřívější život blízko přírody, radost z péče o vlastní dům a zahradu. I když autorka často vyžaduje oporu v reprodukci fotografie, nesnaží se o její kopii. Její malby jsou jedinečné, zaujmou stylizací motivů, pestrými barevnými kompozicemi, ale i způsobem malby – plochy řeší krátkými tahy štětce, vrstvením pastózní barvy. Tvorba pomáhá i dalšímu z klientů Domova pro seniory, jeho díla byla zviditelněna právě díky speciální výtvarné výchově. Klient, jehož věk se blíží stu let, začal tvořit až v době, kdy byla jeho žena upoutána na lůžku. Manžel jí chtěl být nablízku a současně projevil potřebu tento čas prožívat aktivně. V seniorském věku našel cestu k tvorbě, konkrétně začal využívat jako prostředku výtvarné seberealizace počítačového programu Word. Z jeho znaků komponuje originální počítačové grafiky, které jsou autorovou reflexí světa, o který stále projevuje zkoumavý i hravý zájem. Mnohá díla jsou symbolickým vyjádřením, ale též výsledkem potřeby autora experimentovat s možnostmi, které mu výtvarné médium nabízí. Tvorba mu pomáhá vyrovnávat se s životní situací, proto může svým příkladem napomoci i druhým, kteří se rychle vzdávají, jsou pasivní, uzavírají se světu. Výtvarné dílny se tak mohou stát i místem neformálních setkání, prožívání a spolupřítomnosti druhých, přispívat ke zlepšování sociálních vztahů mezi klienty. Ač nabízená pomoc a empatické vedení mohou vyznívat jednostranně, zkušenosti z praxe pomáhajících profesí, včetně projektů speciální výtvarné výchovy, potvrzují, že vytvořené vztahy jsou obohacující pro obě zúčastněné strany, tedy pedagoga i „vychovávaného“. Tuto skutečnost také konkretizují četné výpovědi studentů, kteří vedli výtvarné aktivity, ale komentáře lektorů a dalších spolupracovníků projektu.

K podobnému závěru dopěla také uznávaná arteterapeutka J. Šicková Fabrici: „*Pohled zpět mě utvrzuje v tom, má volba hledat v umění sociální a léčivý potenciál nebyla zbytečná. Ochota uměním sloužit těm nejslabším pomohla překonat i moji krizi v období normalizace. Byla to vlastně vzájemná služba a oboustranné obohacení. Odměnou za autentický zájem o děti a snahu pomoci jim jsem získala mnoho: doživotní přátelství, lekce nekonvenčnosti, spontánnosti, vnitřní svobody, kreativity a invence*“ (2002, s. 17).

2.2.3 Role výstavních projektů speciální výtvarné výchovy

Je důležité využívat všech prostředků, aby společnost měla povědomí o takto výjimečných lidech, aby měla příležitost je poznávat. Budeme-li sledovat významné projekty podporující tvorbu sociálně znevýhodněných klientů, jejich součástí je veřejná prezentace. Jako příklad můžeme uvést fungování již zmiňovaného rakouského Guggingu, instituce podporující tvorbu lidí se zdravotním postižením. Na jejich tvorbu je nahlíženo jako na umění, které je prezentováno v galeriích, výpravných publikacích, je nabízeno na prodejních výstavách. Můžeme konstatovat, že si tvůrci svými díly budují respekt a uznání nejen světa uměleckého, ale též veřejnosti, která tak může korigovat vlastní předsudky, odsuzující a odmítající postoje. Obdobné ambice mají i výstavní projekty speciální výtvarné výchovy. V rámci výtvarných dílen totiž vzniklo mnoho zajímavých výstupů, které byly prezentovány v rámci profesionálně koncipovaných výstav. Jak konstatuje vedoucí projektu Speciální výtvarná výchova (2014), „*snažili jsme se starat o tyto práce stejně, jako se dokážeme starat o práce vlastní, když chystáme vlastní výstavu. To bylo další propojení mezi světem uměleckým a světem pedagogickým.*“ I když veřejná prezentace přinášela klientům různorodé zisky, pro všechny bylo setkávání se zájemci o umění podnětné a motivující. Např. potřeba ukázat se, uvést v lepším světle, byla patrná na reakcích klientů diagnostického ústavu, což dokumentuje výpověď lektorky: „*Jakmile byli klienti motivováni k práci, úplně se do ní ponořili (...) nejzdařilejší díla jsme ponechávali na výstavu, klienti na sebe byli pyšní i při myšlence, že jejich dílo bude na velké výstavě (...) digitální výstupy jsme jim darovali obratem, a animace hned putovaly na jejich „fejsbůky“*“ (M. N. 2014). V rámci projektů speciální výtvarné výchovy bylo možné se setkat s jedinci, kteří díky jeho podpoře projevili dosud nepoznané dispozice, našli nový smysl života nebo dostali příležitost zviditelnit svoji tvorbu na velkých výstavách. Např. na většině prezentací se objevovaly velkoformátové tisky počítačových grafik již zmiňovaného seniora. Jeho tvorba byla součástí velké výstavy „NESEN SNEM“ (prosinec 2012), velkoformátové tisky byly také prezentovány v Ostravě v galerii Koridor Fakulty umění OU – „VAŠEK U FRANTY“ (únor 2013). V Brně v galerii TIC proběhla výstava „MYŠÍ STEH“ (květen – červen 2013), kde byla vybraná díla přenesena na stěny galerie a současně zde byly vystaveny digitální tisky autorových grafických „výšivek“. Další díla se objevila i na výstavě prezentující výstupy projektu Speciální výtvarná výchova, a to v Olomouci. Výstava s názvem CREATIVE HEPL se konala v prostorách Uměleckého

centra UP Olomouc (březen 2013). Výběr děl zmiňovaného autora byl součástí velkolepé prezentace projektu v brněnském Domě pánů z Kunštátu (2013). V prostorách galerie Čtyři patra na Pedagogické fakultě MU Brno byl představen na výstavě „JVK“ (2014) průřez seniorovou tvorbou. Možnost vystavovat není jen poctou konkrétnímu tvůrci, zájem veřejnosti jej v mnoha případech aktivizuje nejen v tvorbě pokračovat, ale i komunikovat, sdílet, překonávat vlastní izolovanost, navazovat nové kontakty, např. s majoritním světem. Tvorba tak může zviditelňovat životní příběhy sociálně znevýhodněných klientů, stává se příležitostí, jak korigovat představy a postoje společnosti, „vychovávat ji“ pozitivními příklady.

Závěr

Speciální výtvarná výchova v humanistickém pojetí může napomáhat klientům v mnoha oblastech. Stává se prostorem pro jejich tvořivou seberealizaci, překonávání nedůvěry ve vlastní tvůrčí potenciál. Vyžaduje citlivé vedení ze strany pedagoga či volnočasového pracovníka (uplatnění speciální výtvarné výchovy není cíleno pouze na vzdělávací instituce), neboť jsou určeny lidem, kteří si příliš nevěří, podceňují vlastní výtvarné, ale i jiné schopnosti, mají minimum výtvarných zkušeností a mnohdy musí překonávat negativní zkušenosti s praxí výtvarné výchovy. Proto je potřebné klientům pomáhat s překonáváním nízkého sebehodnocení, pracovat s nimi nedirektivně, podněcovat a oceňovat jejich aktivní přístup při řešení námětu činnosti, což souvisí a s vytvářením podporujícího klimatu, zohledňováním specifík handicapu a individuálních dispozic jednotlivců.

Empatickým přístupem jsou klienti vedeni k realizaci námětů, které vycházejí z jejich zájmů, zkušeností či přání. Nabízené projekty mohou také těžit z tvůrčích zkušeností pedagogů, inspirací pro samotnou tvorbu klientů se může stát současné umění, především jeho expresivní formy. Uplatňované prostředky mají vždy pomáhat klientům se projevit, zviditelnit, prokázat svoji výjimečnost, nezaměnitelnou hodnotu, nikoli odrazovat náročností výtvarných technik a postupů či manipulací, jak má výtvor vypadat. Proto je třeba podporovat a oceňovat tvůrčí odvalu klientů, přestože nabízené činnosti mají přinášet především pozitivní zážitky z tvorby.

Setkávání s klienty prostřednictvím tvorby může pomáhat a ovlivňovat všechny aktéry, může se pro ně stát prostorem silných zážitků, neopakovatelných okamžiků, utváření nových sociálních vztahů. Tvorba a její prezentace umožňuje ovlivňovat postoje lidí, zasáhnout nejen tvůrce, jeho průvodce, ale následně i vnímatele vytvořených děl. Proto speciální výtvarná výchova usiluje o profesionální prezentace tvorby sociálně znevýhodněných klientů, které mohou poukázat na jejich potenciál, současně mohou napomáhat změnám v uvažování o životních hodnotách.

Literatura

- Babyrádová, H. (ed.), (2011). *Obrazy příběhů – příběhy obrazů (několik úvah o povaze zobrazování na pozadí kazuistik výtvarné tvorby autorů s mentálním postižením)*. Brno: MU.
- Botton, A. & Armstrong, J. (2014). *Umění jako terapie*. Zlín: KNIHA ZLÍN.
- Cain D. J. & Seeman, J. (eds.), (2005). *Humanistická psychoterapie – příručka pro výzkum a praxi*. 1. díl. Praha: Triton.
- Eisenhammerová, B. & kol. (2013). *ZDRAVOTNĚ POSTIŽENÍ. CREATIVE HELP – tvůrčí dílny s lidmi se zdravotním postižením*. Brno: MU.
- Jůva, V. (2009). Různé profese, podobné role, stejné problémy a společný výzkum. In Soják, P. *Symposium sociální pedagogiky na PdF MU*. 14–17. Brno: PdF MU.
- Kamenický, P. & kol. (2013). *UPRCHLÍCI. CREATIVE HELP – tvůrčí dílny s uprchlíky*. Brno: MU.
- Maisel, E. (2002). *Trénink kreativity. Podněty pro rozvinutí tvořivého potenciálu na celý rok*. Praha: Portál.
- Müllerová, M., Kašpárek, O., & Frajtová V. (2010). *Umělci pro společnost. Příklady kulturních projektů v oblasti sociální inkluze*. Praha: Česká kancelář programu Culture.
- Nováková, M., Landová, M. & kol. (2013). *DIAGNOSTICKÝ ÚSTAV. CREATIVE HELP – tvůrčí dílny s dětmi z diagnostického ústavu*. Brno: MU.
- Kovářová, M., Poláková, J. & kol. (2013). *ROMOVÉ. CREATIVE HELP – tvůrčí dílny s romskými dětmi*. Brno: MU.
- Rogers, C. R. (2015). *Být sám sebou. Terapeutův pohled na psychoterapii*. Praha: Portál.
- Řezáč, J. (1998) *Sociální psychologie*. Brno: Paido.
- Slavík, J., Chrz, V., Štech S. et al. (2013). *Tvorba jako způsob poznávání*. Praha: Karolinum.
- Stadlerová, H. & kol. (2013). *SENIORŮ. CREATIVE HELP – tvůrčí dílny se seniory*. Brno: MU.
- Svobodová, K. (2013). *Sochy s duší. Keramická hlína jako médium při etopedické práci s dětmi a mládeží diagnostického zařízení*. Diplomová práce. Brno: PdF MU.
- Šicková Fabrici, J. (2002). *Základy arteterapie*. Praha: Portál.
- Švaříček R. & K. Šedová (2007). *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách*. Praha: Portál.
- Vágnerová M. (2005). *Základy psychologie*. Praha: Univerzita Karlova.
- Valenta, M. & kol. (2003) *Přehled speciální pedagogiky a školská integrace*. Olomouc: Univerzita Palackého PdF.
- Vítková M. (ed.) (2004). *Integrativní speciální pedagogika*. Brno: Paido.
- Elektronické zdroje:*
- GASK Galerie středočeského kraje. [online]. 2015, [17. 8. 2015]. Dostupné z: <http://www.gask.cz/cs/lektorske-centrum/umeni-spojeni-015>
- Občanské sdružení INVENTURA. [online]. 2015, [17. 8. 2015]. Dostupné z: <http://inventura.org>
- Občanské sdružení SALET. [online]. 2015, [17. 8. 2015]. Dostupné z: <http://www.salet.cz>
- Občanské sdružení SLEPIŠI. [online]. 2015, [17. 8. 2015]. Dostupné z: <http://www.slepisi.eu/slepisi>

Kontakt:

PaedDr. Hana Stadlerová, Ph.D.
Katedra výtvarné výchovy PdF MU Brno
Poříčí 7, 603 00 Brno
E-mail: stadlerova@ped.muni.cz